

יוסף – בבואה של שלמה ויצירתו החכמתית

המקרא מעיד על פרסומה הרב של חכמת מצרים בישראל: "ותרב חכמת שלמה מחכמת כל בני קדם ומכל חכמת מצרים"¹. ישעיהו הנביא אומר במשא מצרים: "אך אוילים שרי צען חכמי יעצי פרעה עצה נבערה. איך תאמרו אל פרעה: בן חכמים אני, בן מלכי קדם. אים אפוא חכמיך ויגידו נא לך..."².

לחכמי מצרים אלו הייתה ספרות חכמה ענפה שנלמדה בחוגי חכמים במצרים ובארצות אחרות³. גם מצרים, ששלטה בתקופות שונות בארצות רבות במזרח התיכון וקלטה בתוכה גורמים אתניים זרים, ינקה אף היא לא מעט מההשפעות הספרותיות שלהן. אחד מן הזרים, שבוודאי תרם לספרות החכמה המצרית, היה יוסף הצדיק, המתואר בפי פרעה "איש נבון וחכם"⁴. חכמתו פורצת גם אל עבר זקני פרעה וחכמיו ככתוב: "לאסר שריו בנפשו וזקניו יחכם"⁵.

הדיה וכתביה של חכמת מצרים הגיעו גם לנושאי חכמת ישראל. אנו מוצאים דמיון בולט בין אמרי חכמה, פתגמים ומשלים מצריים⁶ לבין חכמת שלמה בן-דוד האמורה במשלי. הדמיון מתבטא גם בתוכן וגם בלשון. לדוגמא, בהשוואת חטיבת הפתגמים במשלי כב יז – כג י למשליו של החכם המצרי אמנאמאפת, מצא האגיפטולוג אדולף הרמן למעלה משלושים ציטוטים דומים⁷. וכן נמצאו קווים משותפים בהשוואת משלי טו ז-טז לחכמת אמנאמאפת⁸.

במאמר זה ברצוני להצביע על דמותו של יוסף, החכם והצדיק, ועל מארג העלילה סביבו, המשמשים אספקלריה לדמותו של שלמה המלך ויצירתו החכמתית. נעשה זאת תוך התמקדות בילקוט החכמה הראשון בספר משלי⁹ על רקע חכמת מצרים ורישומיה.

1. מלי"א ה י.
2. ישעיה יט יא-יב.
3. וי דוראנט, תולדות התרבות, מורשת המזרח א (תרגום א' ראובני), תל-אביב 1964, עמ' 120-123. להלן מורשת המזרח.
4. בראשית מא לג-לט.
5. תהלים קה כב.
6. גייה ברסטד, דברי ימי מצרים, א-ב (תרגום ש' אטינגר), תל-אביב 1963, עמ' 62, 81, 84, 97, 150, 409. להלן ברסטד. וי דוראנט, מורשת המזרח א, הערה 115 לפרק ח' ובהשוואה לברסטד עמ' 372-377.
7. ראה אנציקלופדיה מקראית, ערך משלי, עמ' 559-562. ספר משלי אמנאמאפת נכתב בסוף ימי השושלת הייט במצרים (סוף המאה ה-13 לפה"ס).
8. ראה וי דוראנט, מורשת המזרח, עמ' 116.
9. תחומי ילקוט החכמה הראשון בספר משלי הם: א א עד ט יח, וכדברי הראב"ע בביאורו למשלי ט יח: "נשלם החלק הראשון בסיפור מעלת החכמה ואזהרותיה ומוסריה".

א. יוסף – בבואה של שלמה

בשתי הדמויות – יוסף ושלמה – אנו מוצאים קווים משותפים:

1. צעירים שבוכרו לגדולה ע"י אבותיהם

ליוסף הועברה בכורת ראובן¹⁰, ולשלמה הובטחה המלוכה למרות שאדוניו בן תגית היה מבוגר ממנו והתנשא לאמר: "אני אמלוך"¹¹.

2. נערים

"והוא נער" (ברי' לו ב).
"ושם אתנו נער עברי" (ברי' מא יב).
"ואנכי נער קטן" (מל"א ג ז).
"שלמה בני נער ורך" (דבה"א כב ה).
"בחר בו אלקים נער ורך" (דבה"א כט א).
בהיותו נער חלם יוסף חלומות גדלות ומלוכה. אף שלמה, המתואר כנער בראשית שלטונו, חולם חלום בגבעון, שבו הוא מתבשר על הצלחת מלוכתו באמצעות חכמה ותבונה שנותן ה' בלבו.

3. נשים נכריות

לעומת יוסף, שאשה נכרייה לא הצליחה להסיתו לדבר עבירה בימי עלומיו, נשיו הנכריות של שלמה – הטו את לבבו אחרי אלהים אחרים לעת זקנתו¹².

4. חלומות וחכמה

חכמת יוסף נתפרסמה ע"י פיתרון חלומות. בחלומו בגבעון זכה שלמה להבטחת ה':
"הנה נתתי לך לב חכם ונבון"¹³.

5. שני שרים – שתי נשים

חכמת יוסף נתפרסמה ע"י פתרון חלומותיהם של שר המשקים ושר האופים. שני השרים חלמו חלום בלילה אחד, שר אחד מהשניים נתלה, והאחר נותר בחיים. חכמת שלמה הגיעה לאוזני כל העם במשפט שתי הנשים הזונות. גם בסיפור זה מדובר בלילה אחד שבו ילדה האחד של אחת הזונות מת, ובנה של השנייה נותר בחיים.

6. יקיצות

"ויקץ פרעה והנה חלום" (ברי' מא ז).
"ויקץ שלמה והנה חלום" (מל"א ג טו).
ביטוי זה מופיע בכל המקרא רק בשתי הפרשיות של יוסף ושל שלמה בעניין החלומות. יקיצת פרעה מחלומו גרמה לגדולת יוסף, ויקיצת שלמה מחלומו בישרה את הצלחת מלכותו וגדולתו.

10. דבה"א ה א.

11. מל"א א ו; ב טו.

12. בראשית מ לעומת מל"א יא א-ו.

13. בראשית מ לעומת מל"א ג ה-ב.

7. וייטב

"ויטב הדבר בעיני פרעה" (ברי מא לו). "ויטב הדבר בעיני ה'" (מל"א ג י). גם כאן לשונות זהות הקשורות לחלומות הגדולה של יוסף ושלמה.

8. חכם ונבון

שני התארים "חכם ונבון" באים במקרא בארבעה הקשרים:
א. יוסף: "ירא פרעה איש נבון וחכם"; "אין נבון וחכם כמוך" (ברי מא לג, לט).
ב. שופטי ישראל: "הבו לכם אנשים חכמים ונבנים" (דב"א יג).
ג. עם ישראל: "רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה" (דב"ד ו).
ד. שלמה: "הנה נתתי לך לב חכם ונבון" (מל"א ג יב).
בארבעת המקרים הללו התארים "חכם ונבון" באו בהקשר של מנהיגות ביושר ועשיית חוק ומשפט צדיקים¹⁴, אך יושם לב לכך כי רק לשני אנשים פרטיים ניתנו תארים אלו: ליוסף ולשלמה¹⁵.

9. נכרים לומדים מחכמת יוסף ושלמה

יוסף: "לאסור שריו בנפשו וזקניו יחכם" (תה"ק יב).
שלמה: "ויבאו מכל העמים לשמוע את חכמת שלמה" (מל"א ה יד).

10. יוסף ושלמה נושאים מצריות כבודות

יוסף נושא לאשה את בתו של כהן און, ושלמה – את בת פרעה. סיפורי נישואיהם של יוסף וגם של שלמה לנשים המצריות, כתובים בסמוך לחלומות הגדולה שלהם¹⁶.

14. תפקידו העיקרי של כל מלך או מנהיג למלוך או להנהיג את הציבור בצדק ובמשפט: "הן לצדק ימלוך מלך ולשרים למשפט ישורו" (ישעיה לב א). גם לעם ישראל יש "חקים ומשפטים צדיקים" (דברים ד ח). בשמירתם יגיע שמעם אל העמים, והם יאמרו עליהם: "רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה" (שם), ובכך הם משמשים כממלכת כהנים וגוי קדוש.
גם על המשיח, המלך העתידי בישראל, כתוב: "ונחה עליו רוח ה', רוח חכמה ובינה... ושפט בצדק... והוכיח במישור... והיה צדק אזור מתניו..." (ישעיה יא ב-ה).
15. פסוקים רבים מציינים את חכמת שלמה ותבונתו:
מל"א: ב ט; ה ט-יא, כא, כד, כו.
מל"א: י ז, כג.
קהלת: א, טז-יז; ב יב, טו, יט; ז כג; ח טז; ט יג; יב ט.
דב"ב: א יב; ב יא; ט כב.
נציין גם שהמדרש בקה"ר ז כג דורש את הפסוק: "ויחכם מכל האדם... וכלכל – זה יוסף, דכתיב (ברי מז) ויכלכל יוסף...".
על יוסף דרשו חז"ל: "ויקראו לפניו אברך, אב בחכמה ורך בשנים". ראה רשימי לבראשית מא מג וע"פ בר"ר צ ג.
16. בראשית מא; מל"א ג א.

ב. תולדות יוסף כאספקלריה למשלי שלמה

אחר שהקבלנו את דמויותיהם של יוסף ושלמה ומצאנו קווים דומים בחייהם, בעיקר סביב חכמתם ותבונתם, נוכל לומר שלא רק דמותו של יוסף שימשה מקור חיקוי בפני שלמה, אלא גם קורות חייו של החכם והנבון ממצרים השפיעו על שלמה במשליו שבספר משלי ובספריו האחרים. ניסוחים לשוניים במשלי, גלויים וסמויים, מצביעים בעליל על אירועים מחיי יוסף:

1. משלי ד ג-ט

"כי בן הייתי לאבי רך ויחיד לפני אמי ויורני ויאמר לי... קנה חכמה, קנה בינה... סלסלה ותרוממך תכבדך כי תחבקנה תתן לראשך לזית חן עטרת תפארת תמגנך".
אין כל רבותא בהצהרה של שלמה, כי היה בן לאביו, אלא לפנינו "סדר שנחלקי", כדברי המאירי בפירושו למשלי י"א: "הכוונה... ליתן את האמור של זה בזה"¹⁷. בענייננו כאילו כתוב: "כי בן רך ויחיד הייתי לאבי ולפני אמי". ר' נחמיאש, בפירושו לפסוקנו, שואל: והרי שלמה לא היה יחיד לאביו?! ותירץ: "ואולי אמר שלמה כן על שם חכם המרגיל תלמידיו", כלומר הדברים הם מובאה מדברי חכם אחר.
לדעתי, אין זו כי אם דמותו של החכם הראשון, יוסף, שהיה בן נבחר¹⁸ לאביו כשהיה רך ויחיד לפני אמו, רחל: "וישראל אהב את יוסף מכל בניו כי בן זקונים הוא לו". לפני הולדת בנימין ניתן היה להגדיר את יוסף כבן זקונים ממש¹⁹ או כדברי התרגום: "ארי בר חכים הוא ליה".

יעקב החכים את בנו, יוסף, ולימדו תורה ודעת²⁰. תמיד שינן לו: "קנה חכמה קנה בינה", כי היא אשר תשמור עליו במצבים עתידיים קשים, ואף תתן לראשו, בבוא העת, לזית חן ועטרת תפארת. אין פלא אפוא, שיוסף עמד בהצלחה בשעת מבחן קשה, כשאלת פוטיפר ניסתה להסיתו לדבר עבירה. ברגע הקריטי, כשבא "לעשות מלאכתו" "צרכיו עמה" (רש"י), נראית לו דמות דיוקנו של אביו²¹. מהי דמות דיוקן זו של יעקב אם לא אותו חינוך שהקנה לו שנים רבות!

2. חן

"וימצא יוסף חן בעיניו" (ברי' לט ד).
"אם נא מצאתי חן בעיניכם" (ברי' נ ד).
"ויתן חנו בעיני שר בית הסוהר"
"שכל חן ושכל בעיני אלקים ואדם" (משי' ג ד).
"ולענוים יתן חן" (משלי ג לד).
"תתן לראשך לזית חן" (משלי ד ט).
"שכל טוב יתן חן" (משלי יג טו).
"ברי' לט כא).

17. ראה דעת מקרא למשלי יא והערה 3. שימוש רחב במיתודה פרשנית זו מצוי אצל ר' יוסף קרא. ראה: נ' אליקים, שיטתו הפרשנית של ר' יוסף קרא, נתיבות תשמ"ט, עמ' 150-151.

18. ראה פירוש מלבי"ם לפסוקנו.

19. הסינטגמה, "ופלוגי עשה" בתחילת המשפט, במקום "ויעש פלוגי", פירושה בהרבה מקרים **עבר מוקדם**. ראה פירוש רש"י לבראשית ד א ולבראשית כא א; לא לד. וראה נ' לייבוביץ, לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם, ספר בראשית, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, תש"ה, עמ' 1.

20. ראה רש"י לבראשית מה כז.

21. סוטה לו ע"ב.

יוסף, שמצא חן בעיני כל רואיו בשל שכלו, שימש דוגמא ודמות לפני החכם במשלי לדרבן בני אדם לרדוף אחר החכמה המזכה את בעליה בחן.

3. חכמה ובינה

"ירא פרעה איש נבון וחכם" (ברי מא לג). "לדעת חכמה ומוסר להבין אמרי בינה" "אין נבון וחכם כמוך" (ברי מא לט). (שם א ב).
"כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה" (שם ב ו).
"קנה חכמה קנה בינה" (משלי ד ה).
"הלא חכמה תקרא ותבונה תתן קולה" (משלי ח א).

בעניין השורשים "חכם" ו"בין" נציין כמה עובדות קונקורדנציות:
א. השורש "חכם" מצוי בספר משלי כ-30% מכלל תפוצתו בכל המקרא²².
ב. השורש "בין" מצוי בספר משלי כ-25% מכלל תפוצתו בכל המקרא²³.
ג. בכל התנ"ך השורש "חכם" קודם לשורש "בין", הן כששני השורשים עוקבים והן כשבאים בתקבולת ספרותית. הפעם היחידה שבה הסדר הפוך היא בעניינו של יוסף: "אין נבון וחכם כמוך"²⁴. השימוש הרב בשני התארים בספר משלי נובע ממצאותם לראשונה אצל יוסף, והיותה דמות העומדת כרקע לפני שלמה החכם והנבון, אלא שהסדר הפוך.

4. יראת אלקים

"את האלקים אני ירא". (ברי מב יח). "ירא את ה' וסור מרע" (משלי ג ז).
"ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת" "יראת ה' שנאת רע" (משלי ח יג).
"וחטאתי לאלקים" (ברי לט ט). "יראת ה' ראשית דעת" (משלי א ז).
"תחלת חכמה יראת ה'" (משלי ט ז).

החכמה והדעת הם ביטויים מנוגדים לכסילות, לפתיות ולשטות – מאפייני הנואף²⁶. המתרחק מאשה זרה הוא חכם ובו יראת האלקים. יראת האלקים בין הנכרים קשורה לעריות, כפי שמצאנו באברהם ואבימלך: "כי אמרתי רק אין יראת אלקים במקום הזה והרגוני על דבר אשתי" (ברי כ יא). יוסף, המסרב להפצרות גברתו, אומר: "ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת וחסאתי לאלקים". חטא זה הוא הניגוד ליראת אלקים, כי ירא ה' סר מרע.

5. אשה נכרייה

ספר משלי מצויר לפני הקורא טיפוסים שונים של נשים. מחד, אשה כסילה, אוילה,

22. 96 מתוך 326 פעמים במקרא כולו.

23. 52 מתוך 213 פעמים במקרא כולו.

24. החריגה במשלי א ו נובעת מסמיכותה לקודמת לה בפסוק ה, והדברים באים ע"י הכיות.

א ה: ישמע חכם ויוסף לקח ונבון תחבולות יקח.

א ו: להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידותם.

25. אולי חוק זיידל פועל גם בדבר זה.

על חוק זיידל ראה: ג' ברין ויי הופמן, "לשימוש הכיאסמוס במקרא", בתוך ספר זיידל, כתבי החברה

לחקר המקרא בישראל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 280-289. גם במשלי ט א "חכמות נשים בנתה ביתה",

יש משחק לשוני מכוון: חכמות-בנתה, צלילים קרובים לשרשים חכם-בין.

26. ראה רש"י לבמדבר ה יב, ע"פ תנחומא.

מבישה, סרת טעם ואשת מדנים²⁷, אך מאידך גם דמויות טובות ואידיאליות: אשה משכלת, חכמה, אשת חן ואשת חיל²⁸.

מיוחד הוא הילקוט הראשון של הספר (פרקים א-ט), שבו הובאו כמה פעמים קווים לדמותה של נואפת נכרייה וזרה²⁸ ואף עשירה, המנסה לפתות בחלקת לשונה עוברי אורח, הקרויים בפי הממשל יערים³⁰, ופתיים³¹ ומביאתם לדבר עבירה בביתה על מרבד ערשה החטוב באטון מצרים ומקוטר מור, אהלים וקנימון. דבר העבירה נעשה כאשר בעלה לא היה בביתו.

פרטי המשל באשה הנכרייה והנער הפתי, הלשוניות המנחות, הגלויות והסמויות וביטויים אפייניים לתרבות מצרים מצביעים על כך שלנגד שלמה ריחפה פרשת יוסף ואשת פוטיפר:

הנער והאשה הנכריה (משלי)

"להצילך מאשה זרה מנכריה אמריה החליקה
העוזבת אלוף נעוריה ואת ברית אלוהיה
שכחה" (ב טז-יז).
"כי נופת תטופנה שפתי זרה וחלק משמן
חכה" (ה ג).
"לשמרך מאשת רע מחלקת לשון נכריה"
(ו כד).

"לשמרך מאשה זרה מנכריה אמריה החליקה.
כי בחלון ביתי בעד אשנבי נשקפתי³² וארא
בפתאים אבינה בבנים נער חסר לב... ודרך
ביתה יצעד... והחזיקה בו ונשקה לו העזה
פניה ותאמר לו: זבחי שלמים עלי היום
שלמתי נדרי... מרבדים רבדתי ערשי חטובות
אטון מצרים. נפתי משכבי מר אהלים וקנימון.
לכה נרוה דודים... נתעלסה באהבים. כי אין
האיש בביתו הלך בדרך מרחוק. צרור הכסף
לקח בידו ליום הכסא יבא ביתו. הטתו ברוב
לקחה בחלק שפתיה תדיחננו. הולך אחריה
פתאום כשור אל טבח יבא וכעכס אל מוסר
אויל" (ז ה-כ).

"אשת כסילות הומיה פתיות ובל ידעה מה.
וישבה לפתח ביתה על כסא מרחמי קרת.
לקרוא לעוברי דרך המישרים אורחותם מי פתי
יסור הנה וחסר לב ואמרה לו: מים גנובים
ימתקו ולחם סתרים ינעם..." (ט יג-יח).

יוסף ואשת פוטיפר (ברי לט)

"...ויקנהו פוטיפר סריס פרעה שר
הטבחים איש מצרי מיד הישמעאלים..."
ולא ידע אתו מאומה כי אם הלחם אשר
הוא אוכל...
ותשא אשת אדוניו את עיניה אל יוסף
ותאמר שכבה עמי...
ויאמר אל אשת אדוניו... ואיך אעשה
הרעה הגדולה הזאת וחסאתי לאלקים...
ויהי כהיום הזה ויבא הביתה לעשות
מלאכתו ואין איש מאנשי הבית שם בבית
ותתפשהו בבגדו לאמר: שכבה עמי.
ויעזב בגדו בידה וינס החוצה...
ויהי כשמוע אדוניו את דברי אשתו...
ויחר אפו.

ויקח אדוניו יוסף אותו ויתנהו אל
בית הסוהר מקום אשר אסורי (אסירי ק')
המלך אסורים..."

27. משלי יא כב; יב ד; יד א; יט יג; כז טו; כא ט; יט; כה כד.

28. משלי יח כב; יט יד; ה יח; יא טז; יב ד; לא כג.

29. רוב הנשים המפתות במקרא הן נכריות: אשת פוטיפר, כזבי בת צור, דלילה ועוד.

30. משלי ז ז; א ד.

31. משלי ט ד; טז; ח ה; ט ו; ז ז.

32. השקפה בעד החלון במקרא קשורה לרוב בענייני אישות: בראשית כו ח; שופטים ה ח; מליב ט ל; והוסף לכך מליב ט לב; שמייב ו טז; והוסף לכך שמויר ו כג.

6. המקבילות בין משל הנכרייה במשלי לפרשת יוסף

א. נער

"והוא נער" (ברי' לו ב). "וארא בפתאים. אבינה בבנים נער חסר לב" (משלי ז ז).
"ושם אתנו נער" (ברי' מא יב). "לתת לפתאים ערמה, נער דעת ומזמה" (משלי א ד).

"נער" הוא כדברי רש"י לברי' לו ב (ע"פ ברי"ר פ"ד ז): "אדם העושה מעשה נערו: מתקן בשער, ממשמש בעיניו כדי שיהיה נראה יפה", וזה עלול לגרור דבר עבירה. שלמה, המזהיר מפני מלכודת בין צפורני אשה זונה נכריה (משלי ז ה-כז), בפנותו למועמד להיות טרף, בחר בשם "נערי", הד לנערותו של יוסף המסלסל בשער, שכמעט והיה לטרף בציפורני הדוב³³.

גם המדרש בברי"ר פ"ז א דרש את הפסוקים במשלי ז על יוסף, וז"ל: "ויהי אחר הדברים האלה. וארא בפתאים – אלו השבטים... אבינה בבנים נער – זה יוסף. חסר לב – שהיה אומר לשון הרע על אחיו. והנה אשה לקראתו – זו אשתו של פוטיפר שנדווגה ליוסף. שית זונה – ליוסף, ונצורת לב – למצרים... שאלה ואמרה: חמיתון ליה ליוסף. והחזיקה בו ונשקה לו – ותתפשהו בבגדו, העיזה פניה ותאמר לו – שכבה עמי"³⁴.

הגבירה המצרייה, אשת פוטיפר, המנצלת את היעדרות בעלה מביתו, מנסה, וכמעט הצליחה לצוד במצודותיה וחרמיה³⁵, את הנער העברי. כשאינה מצליחה, מעלילה עליו וגורמת לכליאתו בירכתי בור, בבית האסורים. סיפור זה שימש אספקלריה לחכם במשלי שבנה על יתדותיו ואדניו את משלו בדבר הנער – הפתי³⁶, שנלכד בציפורני הנכרייה, שאף היא הייתה גבירה – "ושבה לפתח ביתה על כסא מרומי קרת" (משלי ט יד).

ב. רעה – רע

"ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת" "לשמרך מאשת רע מחלקת לשון נכריה" (ברי' לט ט). (משלי ו כד).

"אשת רע" מובנו 'אשת זנונים', כיוצא מסיפור יוסף ואשת אדוניו, המכנה את הניאוף "רעה": "ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת וחטאתי לאלקים"³⁷.

33. רש"י לבראשית לט ו.
34. וכך גם בילק"ש על התורה, סימן תקה, וכן במדרש שו"ת למשלי. וראה קושיית בעל יפה תואר לברי"ר ותשובתו שם.
35. וראה קהלת ג, והוסף את דברי המדרש בקה"ר ז ג: "אשר היא מצדים וחרמים – שהיא צדה בים וביבשה. אסורים ידיה – א"ר אלעזר: אילולי שכתב בה אסורים ידיה, היתה אוחות באדם בשוק ואומרת: בא הזקק לי, לכלבה נושכת שאחזה בעליה בשלשלת, ואעפ"י שהיא קשורה אוחות באדם בשוק בבגדיו... ראה מה כתוב (בראשית ל"ט) יתתפשהו בבגדו לאמר שכבה עמי. טוב לפני האלקים ימלט ממנה – זה יוסף, וחוטא ילכד בה – זה פוטיפר". וראה גם ברי"ר פט ג.
36. וראה ברי"ר פז א וכן בילק"ש לתורה, סימן קמה: "בערביא צווחים לינוקא – פתיא".
37. וראה גם: דברים כג י-יא; שופטים כ ג; ירמיה ג ב; יונה ג ח. לכוונת "רעה" זו ביונה, ראה ח" אברמוביץ, "מפטיר יונה", בתוך: בית מקרא ד (צה), תמוז-אלול תשמ"ג, עמ' 326-329. וכן: נ אלקים, סוד המלה והלשון המנחה בספר יונה, הוצאת המרכז הפדגוגי עזתה.

ג. צעד כשור

"בנות צעדה עלי שור" (ברי מט כב). "נער חסר לב... ודרך ביתה יצעד..." (שם ז ח).
"בכור שורו הדר לו" (דבי לג יז). "פתאום כשור אל טבח" (משלי ז כב).
לפנינו שימוש מכוון בלשון סמויה המרמזת ליוסף. משה רבנו מדמה את יוסף בברכתו לשור הדר, ויעקב מצייץ בברכתו ליוסף "בנות צעדה עלי שור", וכפירושו של רשביים: "שהיו בנות מצרים צועדות והולכות לראותו כמו אשת פוטיפר וחברותיה".

ד. כהיום – היום

"ויהי כהיום הזה ויבא הביתה לעשות" ו"תאמר לו: זבחי שלמים עלי היום שלמתי
מלאכתו ואין איש מאנשי הבית שם נדרי... כי אין האיש בביתו... צורר הכסף לקח
בבית" (ברי לט יא). בידו ליום הכסא יבוא ביתו" (משלי ז יג-כ).

הנכרייה הנואפת מחפשת הזדמנות לצוד את טרפה, היא עושה זאת ביום מיוחד – "כהיום", וכדברי רש"י לברי לט יא: "ויהי כהיום הזה, כלומר ויהי כאשר הגיע יום מיוחד, יום צחוק, יום איד שלהם שהלכו כלם לבית ע"ז, אמרה: אין לי יום הגון להזקק ליוסף כהיום הזה..."³⁸.

מה מהותו של יום אידם זה? לדעת ר' יהודה בברי"ר: "יום ניבול" של נילוס והלכו הכל לראות". ולדעת ר' נחמיה: "יום תיאטרון היה והלכו הכל לראות". ייתכן שזוהי כוונתה של הנכרייה במשלי, האומרת: "זבחי שלמים עלי היום שלמתי נדרי", כי היום, שבו עולה הנילוס ומשקה את הארץ, הוא יום אידם של המצרים, הרואים ביאור אחד מאלוהיהם, ולו היו זובחים שלמים ונדרים. כך פירש מהרז"ו לברי פ"ז, סוף סימן א': "יומ"ש אח"כ זבחי שלמים עלי, יתכן עפ"י מ"ש פרשה זו סימן ז' שהיה יום זיבוח וכו'..."

ה. עכס, מוסר – כבל, אסור

"...לעבד נמכר יוסף. ענו בכבל רגליו
ברזל באה נפשו" (תהלים קה, יז-יח). "הולך אחריה פתאום... וכעכס אל מוסר אויל"
"ויקח אדוני יוסף אותו ויתנהו אל בית (משלי ז כב).
הסוהר מקום אשר אסורי (אסירי ק')
המלך אסורים..." (ברי לט כ).

הנער האויל, שהתפתה ליפול ברשת הנכרייה, מובל אחריה "כשור אל טבח וכעכס אל מוסר". "עכס" משמעו שרשרת לרגליים, בדרך כלל לקישוט ונוי (ישעיה ג יח), אך גם לכבילה. "מוסר" כאן בא בהוראת מאסר (איוב יב יח; לט ה). יוצא אפוא, שהפתי נגרר אלי מאסר אחרי הסוטה כשהוא כבול ברגליו. גם ברקעו של עניין זה עמד סיפורו של יוסף, שאשת פוטיפר גרמה למאסרו ולכבילתו בכבל ברזל, הוא העכס במשלי.

38. ע"פ סוטה לו ע"ב, וכן תנחומא.

39. פירוש הרש"י לברי"ר פז ז: "נייל לפרש מלשון מבול. ר"ל יום שהנילוס עולה ומתפשט להשקות את הארץ". במדרש אגדה לפרשת וישב לפסוקנו מצאתי כתוב: "ויהי כהיום הזה, יום מבול היה..."

ו. גנב, לחם

"כי גנב גנבתי מארץ העברים" "מים גנבים ימתקו ולחם סתרים ינעם"
(ברי' מ טו). (משלי ט יז).
"ולא ידע אתו מאומה כי אם הלחם אשר
הוא אוכל" (ברי' לט ו).

בהסיתה את הפתי לסור אליה לביתה, ממשיכה הנכרייה את עגביה למתיקות מים
גנבים ולנעימות לחם סתרים. יש כאן שימוש לשוני המרמז ליוסף ואשת אדוניו. הלא
יוסף, העומד בפני פיתוי גבירתו, אומר על עצמו: "כי גנב גנבתי", ואילו אשת פוטיפר
דומה, בלשון נקייה, ל"לחם", "כי אם הלחם אשר הוא אוכל"⁴⁰. דברי הפיתוי מתבססים
אפוא על סיפור פיתוייה של אשת פוטיפר, הקרויה "לחם", ליוסף הגנוב.
בסיכום לפרשת הנכרייה הנואפת נעיר, כי החכמה אינה אלא ביטוי לשפיות הדעת
של הנוהר מלהילכד בידי אשה יפה וסרת טעם, ואילו הכסילות והשטות⁴¹ הינן ביטוי לקלות
דעת של אדם הנופל ברשת הסוטה, ואינו יודע כי בנפשו הוא. ניגוד בין החכמה
והכסילות, כמשל לניגוד בין ניאוף והתרחקות ממנו, אנו מוצאים במשלי ט. יוסף שעמד
בניסיון ושימש, כאמור, בבואה ליצירת החכמה במשלי, הוא הראשון במקרא הנקרא
"בון וחכם". חכמתו זו נבעה מיראת ד' שבו, ועל כן מתלווה לשמו התואר "צדיק", יוסף
הצדיק. ואולי לכך ירמוז שלמה באופן סמוי:
"תן לחכם ויחכם עוד הודע לצדיק ויוסף לקח" (משלי ט ט).

7. מכירת יוסף

משלי א יא-יט	בר' לו יח-כו
"אם יאמרו: לכה אתנו נארבה לדם נצפנה לנקי. נבלעם כשאלו חיים ותמימים כיורדי בור. גורלך, תפיל בתוכנו כיס אחד יהיה לכולנו... כן אורחות כל בוצע בצע..."	"ויראו אותו מרחוק ויתנכלו אתו להמיתו... ועתה לכו ונהרגו ונשליכהו באחד הבורות... ויאמר אליהם ראובן: אל תשפכו דם. השליכו אותו אל הבור הזה... וישליכו אותו הבורה... ויאמר יהודה אל אחיו: מה בצע כי נהרוג את אחינו וכסינו את דמו."

השוואת שני המקורות מלמדת, שפרשת יוסף ואחיו בדותן שימשה רקע ואספקלריה,
תוכנית ולשונית, לשלמה בבואו לנסח את פנייתו לרשעים, האורבים לדם נקי ומורידים
את טרפם אלי בור כדי ליהנות מבצע הכסף שלו. גם המדרש מקשר בין שתי הפרשיות:
מדרש שוח"ט למשלי א ז: "...שכך כתיב: "אם יאמרו לכה אתנו נארבה לדם נצפנה
לנקי חנם. ואלו אחיו של יוסף שהיו מצפין ואומרים: אימתי יגיע הקץ ונהרגו... וישמע

40. ראה רש"י לבראשית לט ו; ברי"ר פו ו; וכן רש"י לשמות ב כ.
"אכילה" כלשון מעליא לעריות ראה יומא עה ע"א: "ולמאן דאמר עריות, הא כתיב נאכל! לישנא
מעליא נקט. דכתיב: יכן דרך אשה מנאפת, אכלה ומחתה פיה ואמרה לא פעלתי אוי".
41. וכך גם חז"ל דרשו על במדבר ה יב: "איש איש כי תשטה אשתו: וכסילים מרים קלון — אלו נואף
ונואפת והם נקראו כסילים. נואף מנין? מי פתי יסור הנה" (משלי ט). נואפת — דכתיב "אשת כסילות
הומיה". וראה רש"י לפסוק זה: "כי תשטה אשתו. שנו רבותינו: אין המנאפין נואפין עד שתכנס בתן
רוח שטות. דכתיב כי תשטה. וכתוב בו (משלי ו): נואף אשה חסר לב..."

ראובן ויצילהו מידם ויאמר לא נכנו נפש. אמר להם, באו ואתן לכם עצה: נבלעם כשאול חיים ותמימים כיורדי בור – שירד (יוסף) לבור לפי תומו ולא ידע מה יעשו... "כל הון יקר נמצא, נמלא בתינו שלל – זה מכירתו של יוסף שמכרוהו, שהוא בן יקר לאביו ונמצא מחיה לפניהם. נמלא בתינו שלל מאוצרותיו של יוסף..."⁴².

8. ברכת ה'

"ויהי ברכת ה' בכל אשר לו בבית ובשדה" (ברי' לט ה).
"ברכת ה' היא תעשיר" (משלי י כב).

9. בר

"ויוצבר יוסף בר..." (ברי' מא מט).
"ויוסף הוא השליט על הארץ, הוא המשביר לכל עם הארץ" (ברי' מב ו).
"תהייה לראש יוסף" (ברי' מט כ).
"תבאתה לראש יוסף" (דבי לג טז).
וכך גם דברי המדרש בברי' צא ת: "די"א וירא יעקב כי יש שבר במצרים. כתיב (משלי יא כו) 'מונע בר יקבוהו לאום' – זה פרעה. 'וברכה לראש משביר' – זה יוסף."

10. טבח

"וטבח טבח והכן... וישתו וישכרו עמו"
"טבחה טבחה מסכה יינה אף ערכה שלחנה"
(ברי' מג ט). (משלי ט ב).

11. ערבות

"אנכי אערבנו מידי תבקשנו" (ברי' מג ט).
"בני אם ערבת לרעך תקעת לזר כפיך נוקשת באמרי פיך, נלכדת באמרי פיך... לך התרפס ורהב רעך" (משלי ו א-ג).

וכך גם מקשר המדרש בין שתי הפרשיות: "די"א בני אם ערבת לרעך – זה יהודה. שנאמר 'אנכי אערבנו' (ברי' מג), נוקשת באמרי פיך – 'ויבא יהודה ואחיו ביתה יוסף' (ברי' מ"ד). עשה זאת איפוא בני וגוי ורהב רעך – 'ויגש אליו יהודה לפייסו' (ילק"ש משלי תתלקח).

"די"א בני אם ערבת לרעך. זה יהודה – 'אנכי אערבנו'. תקעת לזר כפיך – 'מידי תבקשנו'⁴³. נוקשת באמרי פיך – 'אם לא הביאותיו אליך'. עשה זאת בני והנצל – לך והדבק בעפר רגליו וקבל מלכותו ואדנותו – 'ויגש אליו יהודה'⁴⁴ (ברי' צג א).

42. וכך גם בילק"ש למשלי א. ואולי גם מה שכתוב "כיס אחד יהיה לכולנו" מרמז לדברי יהודה שאמר: "וכסינו את דמו" – נמלא כיסינו בדמים שלו.

43. בחידושי הרש"ש לברי' י: "תקעת לזר כפיך – מידי תבקשנו. ר"ל שתקע כפו להשיב את בנימין ושלא יעכבנו מושל ארץ מצרים אשר נדמה להם לאיש זר".

44. גם השימוש בפועל "רהב" מרמז לרקע מצרי, לאיש המצרי, יוסף, לפני שהתוודע אל אחיו. ואחד מכינוייה של מצרים הוא "רהב". ראה: ישעיה ל ז; נא ט; תהלים פז ז; וכן השווה לברי' צג ז.

ג. סוף דבר

חכמתו ותבונתו של יוסף בלטו במיוחד עת התגבר על יצרו ולא נענה לפיתויי אשת אדוניו הנכרי. חכמה זו הינה ביטוי לצדקותו וליראת ה' שיש בו – "תחלת חכמה יראת ה'" (משלי ט ז). לעומת החכמה המחיה את בעליה, הכסילות, הפתיות והשטות הן ממאפייני הנואף חסר הלב המובל אל ירکتני בור. בתולדות חייהם של יוסף ושלמה מצאנו עניינים דומים, בבחינת "אלה תולדות יוסף – שלמה".

יוסף, הראשון במקרא שזכה לתואר "נבון וחכם", שימש כאספקלריה לבעל הלב החכם והנבון, שלמה.

כרקע ליצירתו החכמתית של שלמה בספר משלי, ובעיקר בילקוט הראשון (פרקים א-ט), עמדו הפרשיות העיקריות שאירעו בקשר ליוסף: מכירתו בדותן, עמידתו בפני פיתויי גבירתו, כליאתו בבור ומנהיגותו במצרים.

ההקבלות בולטות על רקע האנאלוגיות הלשוניות, הגלויות והסמויות, בין פרשיותיו של יוסף ובין משלי שלמה ומכריזות על יחסי הגומלין ביניהן, בבחינת: מקום אל מקום קורא לקול דמיון הלשונות.

